

ԽՈՒՄԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԿՈՄԻՏԵ

ԱՎԵՏԻՍ ՆԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պարմական գիտությունների թեկնածու

ՎԱՆԻ ՆԱԿԱՆԳԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԵՆԱՅԻՆ ԳԺՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (1915 թ. մայիս - հուլիս)

1915 թ. մայիսին սպեղծված Վանի նահանգապետության՝ Վանի առաջին կառավարության կարեւորագույն և առաջնահերթ խնդիրներից մեկը երկրագործական աշխատանքների վերսկսումն էր, որ նահանգի ազգաբնակչությանը և ռուսական զորքերին սննդամթերքով ապահովելու, պարենային դժվարությունները հաղթահարելու և ժողովրդին սովի ճիթաններից փրկելու հիմնական նախապայմանն էր:

Վանի ժողովրդին ուղղված 1915 թ. հունիսի 23-ի կոչում նահանգապետ Արամ Մանուկյանը նշում էր. «Նայրենակիցներ, թուրքական եաթաղանից ազատուցինք թէև բաւական զոհերով, բայց այն ինչ չկրցաւ ընել մեզ նախկին ռեժիմի բռնութիւնը, կարծես պիտի ընեն սովն ու հիւանդութիւնը ... Մի՛ մոռնաք, որ փոխադարձ օգնութեամբ միայն կրնանք պահել մեր ազգային գոյութիւնը: Եթէ մէկը չօգնէ միւսին, մենք կորած ենք. մէկը ամենքին, ամենքը մէկին, հոս է մեր փրկութեան խարիսխը ... Նայրենակիցներ, հրահանգած եմ բոլոր շրջանների կառավարիչներին, որ լայն հանգանակութիւն սկսին կենդանիների և մանաւանդ հացի սովամահ եղող վայրերի համար»¹: «Տեղական միջոցներով մինչև հիմա հայթհայթուած է մօտ 10000 փութ ցորեն, իսկ կարիք ունեցող գիւղերին բաշխուած է մօտ 8-10000 ուլիար և 2000 գլուխ խոշոր եղջերաւոր անասուն»²: «Մի՛ մոռնաք, որ փոխադարձ օգնութեամբ միայն կրնանք պահել մեր ազգային գոյութիւնը: Եթէ մէկը չօգնէ միւսին մենք կորած ենք»³:

Պարենային դժվարությունների հաղթահարման ճանապարհին զգացվում էր բարեգործական հասարակությունների օժանդակության կարիքը:

Նահանգի պարենային քաղաքականությունը կազմակերպված հունի մեջ դնելու համար 1915 թ. մայիսի 18-ի հրամանով գեներալ Ա. Նիկողանը սահմանում է իր իսկ կողմից հասարակված սննդամթերքի հետևյալ գները. հացի փութը՝ 2 ռ., ալյուրի փութը՝ 2 ռ., գարու փութը՝ 1 ռ. 40 կոպ., խոտը՝ 60 կոպ., քաղցրի միսը՝ 40 կոպ. (3 ֆունտի համար), ուլիարի միսը՝ 45 կոպ. (3 ֆունտի համար), շաքարի փութը՝ 12 ռ., արեղական օճառը՝ ֆունտը 10 կոպ.,

1 ՂԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 157, թ. 5, նաև «Մշակ», Թիֆլիս, 1915, յուլիսի 9, թ. 147:

2 «Արարար», 1915, յունիս, էջ 458, նաև «Մշակ», թ. 147:

3 ՂԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 10, թ. 46:

բրնձի փութը՝ 10 ռ., աղի փութը՝ 60 կոպ., կովի կարագի փութը՝ 25 ռ., ցորենի փութը՝ 1 ռ. 50 կոպ⁴:

Կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցին ուղղված 1915 թ. մայիսի 26-ի թիվ 350 գրության մեջ Արամ Մանուկյանը, նկարագրելով Վան-Վասպուրականում սրեղծված ոչ բարվոք վիճակը, նշում էր. «Ամբողջ գիւղերը արուած ու հրկիզուած, ոչխար, եգ, քոն, երկրագործական գործիքներ թաւանուած... Կը խնդրեմ «Եղբայրական Օգնութեան Կօմիտէն», որ անմիջական դրամական օգնութիւն հասցնէ արուած գիւղերու, քոններու վերաշինութեան եւ գիւղարմարեական գործիքներու եւ կենդանիներու հայթայթման համար: Արդէն իմ նախագահութեամբ կազմակերպուած են գաղթականներ քեղաւորող եւ նպաստ-օգնութիւն հասցնող կօմիտէներ: Տեղական միջոցներով գործի ենք սկսած, որն արդէն սպառելու վրայ է: Լաւ կը լինէր, որ գումարներ քրուէր այդ կօմիտէներու քրամադրութեան քակ, որ պիտի մանրամասն հաշիւ քայ Ձեզ, անշուշտ իմ հսկողութեան քակ... Կը յուսամ, որ ի նկարի առնելով այս բացառիկ վիճակը, կոչ կընէք բոլոր բարեգործական եւ կուրպուրական ընկերութիւններուն, որ անմիջական օգնութեան հասնեն Վասպուրականին»⁵:

Վանի նահանգապետի կոչը շուրջով լայն արձագանք գրավ: Նահանգի քնքնական ճգնաժամը թեթեւացնելու համար Վան մեկնեցին Գյուղարմարեական եւ Նպաստամատույց ընկերությունների, Եղբայրական օգնության, Նայաստանի վերաշինության եւ Միացյալ ընկերությունների Վանի հանձնաժողովների ներկայացուցիչները, որոնք օգնության պայմանագրեր կնքեցին հայ ազգաբնակչության հետ:⁶

Եղբայրական օգնության գլխավոր կարգադրիչ հանձնաժողովի 1915 թ. հունիսի 4-ին կայացրած որոշման քեղեկագրում նշվում էր, որ ի նկարի ունենալով հայ ժողովրդի՝ երկրում կրած նոր հալածանքները, որոնց շնորհիվ կարիքն անհատի ծավալվել էր. «Յանձնաժողովս որոշել է ըստ կարելոյն մեղմացնել դժբախտացած հայ ժողովրդի սոսկալի վիճակը Տաճկահայաստանում, յարկացնելով Վանի շրջանում պարսպարուածներին միանուագ 30000 ռուբլի ...» թողնելով հիմնավոր օգնությունը մտք ապագային, երբ կարիքի չափը պարզված կլինի եւ կստացվեն պահանջված վիճակագրական քեղեկությունները: Բացի դրանից հանձնաժողովը Վան է ուղարկում նաեւ շորեր, շաքար եւ թեյ⁷:

Ավելի ուշ, Եղբայրական օգնության կոմիտեն իր քրամադրության քակ գոյացած գումարները օգտագործում է հետեյալ կերպ. 15000 ռ.՝ հիվանդանոցների, 10000 ռ.՝ սննդարու կայանների (Ոստանում, Արճեշում եւ այլն), 10000 ռ.՝ լծկանների եւ երկրագործական գործիքների, 10000 ռ.՝ ցորեն ամբարներու, 10000 ռ.՝ պահեստավորման եւ 50000 ռ.՝ այլ նպատակների համար:⁸

ԿՆԸԿ խորհրդի եւ ՆԿԿ նախագահ Ս. Նարությունյանը Վանի նահանգապետին ուղղված նամակում նշում էր, որ հիշյալ ընկերությունները Վանի եւ Մանագլեքի շրջանի հա-

4 ՆԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 157, թ. 10:

5 «Արարատ», Էջմիածին, 1915, յունիս, էջ 453-454, նաեւ **Եղ. Գեղամյան**, Նայեքի ազգաբարձական շարժումները XX դարում (Նայկական հարցի եօթներորդ շրջանը), Բաքու, 1915-1917, էջ 638-640:

6 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 30, թ. 4-293:

7 Տե՛ս «Աշխատանք», Վան, 1915, թ. 26-225:

8 Տե՛ս «Աշխատանք», Վան, 1915, թ. 33-232:

յերի օգնության համար հասկացրել են 45000 ռ., որից 5000 ռ. դրվել է Ս. Տիգրանյանի փրամադրության փակ, իսկ 40000 ռ. ծախսվել է դեղորայքի, գործիքների, թնյի, շաքարի և այլ իրերի ձեռքբերման համար:⁹ Միաժամանակ Վան է գործողվում բժշկական երկու խումբ¹⁰:

Կենտրոնական կոմիտեի ներկայացուցիչ Սարգիս Աբովյանին հանձնարարվեց կարգավորելու գաղթականներին սնունդ բաշխելու գործը¹¹:

Նայ ժողովրդին ուղղված Վանի շրջանային վարչության 1915 թ. հունիսի 23-ի ուղերձում Արամ Մանուկյանը, դիմելով Էջմիածնում, Երևանում, Թիֆլիսում, Բաքում, Նախիջևանում, Մոսկվայում, Պետրոգրադում, Ամերիկայում, Եգիպտոսում և Բալկանյան երկրներում ապրող հայությանը, խնդրում էր օգնության հասնել իրենց շրջանի ծով կարիքներին՝ ո՛վ ինչով կարող է՝ յուրաքանչյուր հայի բարոյական պարտականությունը համարելով «խառար օգնությունը»¹²: «Բժշկական գործի հետ, շարունակում էր Արամ Մանուկյանը, պետք է կազմակերպել և սնունդի ու նպաստի գործը: Փաստերը ցույց են տալիս, որ շարունակված են սովի և շարերը հիւանդացած՝ սնունդ չըլլալուն պարտառով: Որոշված ենք մեր փրամադրության փակ եղած մօտ 50.000 ռուբլի գումարին որոշ փոփոխություններ յարկացնել հացահատիկներու գնման թե՛ ներկայի և թե՛ ձմռան համար... Նախքան էք հին հագուստներ կամ կտորներ՝ հագուստի համար»¹³: «Պետք են մեծ քանակությամբ թեյ, շաքար և այլն, որովհետև փողոս ոչինչ չի գտնուի... Փութամ առկացնել և այլն, որ նախ քան Կովկասի օգնության հասնելն, և գալեն երբև ալ աշխարհիցիք փողական միջոցներով ալ կազմակերպել գաղթականներու օգնության գործը»¹⁴: «Կը խնդրեն դիմել բոլոր միջոցներուն, կոչ ընել ամենքին, որ իրենց գոհողությունները, որքան կարելի է շուտ և առաք, ժամանակին փող հասցնեն, որպեսզի դեռ ձմեռը չեկած՝ կարող ըլլանք գործերը հիմնականապես կազմակերպել»¹⁵:

Արամ Մանուկյանի և Վանի շրջանային վարչության դիմումը լայն արձագանք գտավ հայ գաղթականության հոգսով ապրող ամենքի սրտերում:

Պարենային փարաբնույթ խնդիրը լուծելու համար նախանգապելու Արամ Մանուկյանը անհրաժեշտ էր համարում.

1) Մշակել ոչ միայն հայերին պարկանող, այլև թուրքերի և բուլղերի կողմից լքված ցանքադաբաժությունները: Բացի այդ, կարևոր բայլ էր նախանգից հեռացած թուրքերի ու բուլղերի փնտրել, հողամասերի ու այգիների աճուրդը: Այս հարցում, սակայն, նա սկզբնապես հանդիպեց Վանի պարեպի դիմադրությանը: Գեներալ Ա. Նիկոլաևը իր 1915 թ. հունիսի 15-ի գրության մեջ Արամ Մանուկյանի քաղաքականությունն այդ հարցում համարում էր սխալ, ավելացնելով, որ հայ բնակչությունը պետք է օգտագործի միայն սեփական հողափառաձայնությունները, իսկ քրդական հողերը ինքնակամ գրավողներին՝ որպես կողոպ-

9 Տե՛ս անդ., 1915, թ. 27-226:

10 Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 27, գ. 1, գ. 245, թ. 62^ա, նաև «Նորիզոն», Թիֆլիս, 1915, թ. 128:

11 «Արարատ», 1915, յունիս, էջ 457:

12 «Արարատ», 1915, թ. 2, էջ 457, նաև **Եղ. Գեղամյան**, Նայերի ազատագրական շարժումները XX դարում, էջ 640-646:

13 «Արարատ», 1915, յունիս, էջ 458:

14 **Եղ. Գեղամյան**, Նայերի ազատագրական շարժումները XX դարում, էջ 642:

15 Անդ., էջ 646:

տիչների, սպառնում էր պարծել¹⁶: Նկարագայում համանման ազդագրով հանդես է գալիս նաև Արամ Մանուկյանը, որը նշում էր, որ մասնավոր անձինք իրավունք չունենին այդպիսի յուրացումներ կատարելու¹⁷: Բանն այն է, որ գինվորական իշխանությունները լքյալ հողերը համարում էին ռուսական բանակի սեփականությունը և արգելում էին այդ տարածքների յուրացումը: Սակայն, գրավելով անհարմար կացության մեջ, հեղափոխությունը ռուսական իշխանությունները գնեցրալ Ա. Նիկոլաևի 1915 թ. հունիսի 27-ի հրամանի համաձայն, այդ հողերը վարձակալության իրավունքով, միայն բերքը հավաքելու պայմանով, ստիպված էին օգտագործման համար տալ հայերին, քանզի դրանց վաճառքից գոյացած գումարներն ուղղված էին փոխհատվածի վերականգնման գործին¹⁸:

2) Պարենային քաղաքականության կարևորագույն խնդիրներից մեկը՝ անասնակերի հայթայթումն էր և բաշխումը:

Արամ Մանուկյանին ուղղված ռուսական բանակի Բայագեդի ջոկատի շտաբի պետ գնեցրալ Ա. Նիկոլաևի 1916 թ. մայիսի 12-ի հեռագրում տեղեկացվում էր, որ Վանի շրջանի անասնակերը անհրաժեշտ էր բաշխել հետևյալ շրջաններում՝ ա) Վանի, Բաշկալի և Վանա լճի միջև ընկած տարածքներում, բ) Վանի և Բաշկալի, Վանի և Մարայի միջև տեղաբաշխված շրջաններում և գ) Վանի, Մարայի և Վանա լճի միջև ընկած շրջաններում¹⁹:

Նախկին ուշադրություն էր դարձվում ձմռան խոտհարքի նախապարաստման ուղղությամբ: Գնեցրալ Ա. Նիկոլաևը Վանի նահանգապետին ուղղված 1915 թ. հունիսի 20-ի թիվ 967 հեռագրում պահանջում էր նահանգի բնակչության միջոցով նախապարաստվել ձմռան խոտհարքին և այդ մասին տեղեկացնել իրեն²⁰: Սակայն կային դժվարություններ: Վանում և ամբողջ շրջանում գինվորները ոչ միայն օգտագործում, այլև փչացնում և թունավորում էին արքերը և խոյրը, որի պարտադրով էլ բնակիչները հրաժարվում էին խոտ վաճառելուց: Գրանցվել էր այդպիսի 117 դեպք²¹: Նման գործերակերպը սպառնում էր շրջանի խոտհարքի սակավությանը: Ելնելով դրանից, գնեցրալ Ա. Նիկոլաևը 1915 թ. հունիսի 20-ին Արամից պահանջում էր, որ սկսած 1915 թ. հունիսի 22-ից անդրկասպյան կողմերի բրիգադին վճարքով օրական մարակառարվի 1000 փութ խոտ, միաժամանակ սպառնալով, որ պահանջը չկատարվելու դեպքում կկիրառվեն ռեկվիզիցիայի (բռնի գրավման գործողություն - Ավ. Ն.) սկզբունքը²²:

Միաժամանակ նահանգային վարչությունը որոշում է, որ գյուղերի հանձնառուները՝ մյուլթեգիմները, խոտերից ստացած տասնորդը վերցնեն խոտով և այն ամբողջությամբ դնեն կառավարության իրավասության ներքո: Որոշվում է նաև լեռնային շրջաններից չգանձել խոտի և այգիների պտուղների տասնորդ²³:

Իր հերթին նահանգապետը անհրաժեշտ էր համարում խոտհարքը փչացնելուց և թու-

16 Տե՛ս ՏԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 10, թ. 45:

17 Տե՛ս անդ, գ. 43, թ. 12:

18 Տե՛ս անդ, գ. 10, թ. 46:

19 Տե՛ս անդ, գ. 43, թ. 13, նաև գ. 68, թ. 1:

20 Տե՛ս անդ, գ. 10, թ. 56-57:

21 Տե՛ս անդ, գ. 65, թ. 1-8:

22 Տե՛ս անդ, գ. 55, թ. 17, գ. 6, թ. 134, գ. 8, թ. 50:

23 Տե՛ս «Աշխատանք», Վան, 1915, յուլիսի 8, թ. 31-230:

նավորումից պաշտպանելն ու բնակչությանը վարձահատույց լինելը՝ իր կապարած աշխատանքի եւ սեփականության համար: Գեներալ Ա. Նիկոլաևն խոստանում էր քննող հանձնախմբի միջոցով բացահայտել արքերի վնասները եւ պարժել բոլոր մեղավորներին²⁴:

3) Դժվարություններից մեկն էլ այն էր, որ երկրագործական եւ գյուղատնտեսական ամբարից կողոպուվել էին զանազան գյուղատնտեսական գործիքներ: Դրանք հեղեղվելու և պայթելու և նախազգապես յուրաքանչյուր գործիքի արժեքին համապատասխան խոստանում էր դրամական պարգև, հակառակ դեպքում՝ հարցը լուծվելու էր դատական կարգով²⁵:

Նահանգի գյուղատնտեսական գործիքները կենտրոնացնելուց հետո Վան բերվեցին 1000 գերանդի, հնձող, կալսող եւ քամող մեքենաներ²⁶

Բացի դրանից, Վանի նահանգային վարչության փրամադրած 3000 ռ. եւ Դանի Ռոստովի հայրենակիցներից իբրեւ նվեր ստացված 1500 ռ. Պ. Կրասնիկյանը «Աբսի» ֆիրմայից գնում եւ իր միջոցներով մինչեւ Բգդիք է փոխադրում 22 հնձող եւ կալսող մեքենա²⁷:

4) Պարենային ճգնաժամի հաղթահարման ուղիներից մեկը ջրաղացների եւ քաղաքի հացի փոերի բացումն էր: Այդ հարցում շահագրգռված էին ինչպես ռուսական զինվորական հրամանատարությունը, Նույնպես եւ Վանի նահանգապետությունը: Այդ էր պարզապես, որ գեներալ Ա. Նիկոլաևը Վանի նահանգապետին ուղղված 1915 թ. հունիսի 2-ի թիվ 714 հեռագրում հրապարակ էր համարում ոչ միայն ջրաղացների եւ քաղաքային հացի փոերի բացումը, այլև հաց թխելու գործընթացը²⁸: Արամի 1915թ. հունիսի 14-ի թիվ 1651 հրամանի համաձայն՝ քաղաքի հացի բոլոր փոերը ձեռնամուխ եղան մեծ չափով հաց թխելու գործին, ինչպես նաև միջոցներ ձեռք առնվեցին գյուղերից ցորեն եւ գարի բերելու գործում²⁹:

5) Ռոստական զինվորական իշխանությունները միպտմնավոր քաղաքականություն էին վարում խոշոր եւ մանր եղջերավոր անասունների պարկանելության խնդրում՝ շատ դեպքերում բռնագրավելով անգամ հայերին պարկանող անասունները եւ կայքը, որն էլ վաճառում էին Բգդիքի առևտրականներին³⁰:

Այսպես, Վանի նահանգապետին ուղղված 1915 թ. մայիսի 16-ի խնդրագրում մի խումբ ծվարանցիներ նշում էին. «...թուրքերից ու քրդերից ամբողջովին թալանուած ու կողոպուտուած ենք: Եթե որեւէ րեղ մեր րաւարները գրեր ու բերել կուզինք, մեր ձեռնէն կառնին, ոչ միայն ռուսական կոզակները, նոյնիսկ մեր րեղական զինուորներն ալ նոյն բանը կընէն»³¹:

Գործոթ գյուղի մի խումբ գյուղացիների բողոք-նամակում նշվում էր. «Մեր շրջանի ամբողջ հայ զիւղերի արու բնակչոյան 90%-ը շրջակայ թուրք, քուրդ եւ եզդի բնակչոթեան միջոցով եւ նախկին անիծեալ կառավարութեան դեկավարների միջոցով ջարդուած եւ ամբողջ կայքը, գոյքը, ցորենն ու անասունները փոխադրուած է շրջակայ քուրդ եւ եզդի

24 Տե՛ս ՄԱԸ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 10, թ. 90, 93:

25 Տե՛ս անդ, գ. 43, թ. 7:

26 Տե՛ս ՄԱԸ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 10, թ. 45:

27 «Աշխատանք», Վան, 1915, յուլիսի 8, թ. 31-230:

28 Տե՛ս գ. 6, թ. 67:

29 Տե՛ս անդ., գ. 55, թ. 35:

30 Տե՛ս անդ, գ. 12, թ. 6:

31 Տե՛ս անդ, գ. 8, թ. 10:

գիտերը ... ժուս կոգակը հասնելուն պէս այդ բանը՝ վերադարձումը խսրիւ արգելուած է եւ արկէ գար ժուս կոգակը ... իրենց թոյլ են քուած քուրդ, եզդի գիտերի մէջ ամբացած հայկական կայք, գոյք, գարիները գրաւել եւ փչացնել: Ասկէ գար ... ժուս կոգակները ականաբես լինելով հայ ազգաբնակչութեան քուրդ գիտերից իրենց ապրանքների մասնակի վերադարձնելը սիրած են կարծել, թէ հայերը կթալանեն թշնամու լքուած գիտերը ...»:³²

Գեներալ Ա. Նիկոլաւին ուղղված Վանի նահանգապետի տեղակալ Պ. Լեոնյանի 1915 թ. մայիսի 23-ի հետագրում տեղեկացվում էր, որ հաշվի չառնելով գյուղաբնակչական աշխատանքներին սպառնացող վտանգը՝ կոգակները Կզդաշ եւ Կեմ գյուղերին պարկաւորող ողջ անասունները բշել են Վան:³³

Նաճախ գավառների կառավարիչները ժուսական զինվորական պաշտոնյաներից ուժով էին բռնագրավում բշված անասունները,³⁴ իսկ հաճախ էլ տարբեր տեղերից բշված եւ բռնագրավված անասունները ժուսական գործերն օգտագործում էին իրենց նպատակների համար:³⁵

Անհարկի վեճերից խուսափելու համար գեներալ Ա. Նիկոլաւին 1915 թ. հունիսի 22-ի թիվ 991 որոշմամբ անասունների գնումը Վանի նահանգում իրականացվում էր միայն իր կողմից քրված վկայագրերի միջոցով:³⁶

6) Պարենային խնդրի բաղկացուցիչներից մեկը աղի նկատմամբ պետական մենաշնորհի հաստատումն էր: Վանի «Dette publice» վարչության աղի պահեստները կնքված էին Վանի պարերի կողմից եւ գրնվում էին զինվորական ղեկավարության հսկողության տակ: Դա խանգարում էր աղի առևտրի արտադրությանը: Դիմելով գեներալ Ա. Նիկոլաւին՝ Վանի նահանգապետը 1915 թ. հունիսի 2-ին իրավունք է ստանում իր անմիջական հսկողության տակ պահել աղի մենաշնորհը:³⁷ Աղի նկատմամբ զինվորական իշխանությունների արգելքների վերացումը պարճաւ է դառնում աղի առևտրի աշխուժացմանը: Այդ եւն վկայում Վանի նահանգապետության արխիվից հայտնաբերված որոշ քրվյուներ. եթե 1915 թ. մայիսի 11-31-ը Վանում վաճառվել է 14016 կգ աղ, ապա միայն հունիսի 1-8-ը աղի վաճառքը կազմել է 14496 կգ:³⁸

7) Միաժամանակ Արամի 1915 թ. մայիսի 16-ի հապուկ ազդարարությամբ արգելվում էր զինվորներից եւ հայ կամավորներից որեւէ ապրանք, կենդանի կամ այլ իրեղեն գնելը:³⁹

Այսպիսով, Վանի նահանգապետության ձեռնարկած մի շարք միջոցառումների շնորհիվ 1915 թ. մայիս-հուլիս ամիսներին ստեղծվեց բարվոք եւ կառավարելի իրավիճակ Վանի նահանգի տնտեսության բնագավառում:

32 Տե՛ս անդ, գ. 12, թ. 3:

33 Տե՛ս անդ, գ. 6, թ. 26:

34 Տե՛ս անդ, գ. 49, թ. 1:

35 Տե՛ս անդ, գ. 6, թ. 27:

36 Տե՛ս անդ, գ. 1, թ. 49-50:

37 Տե՛ս անդ, գ. 6, թ. 134:

38 Տե՛ս անդ, գ. 6, թ. 122:

39 Տե՛ս անդ, գ. 43, թ. 3: